

Абдибайтова А.А., Омурзакова Г.Т.

**ТУЯК ЫРЧЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ТАБИЯТ КООЗДУГУНУН
СҮРӨТТӨЛҮШҮ ЖАНА БҮГҮНКҮ КҮНДӨГҮ ЭКОЛОГИЯ МАСЕЛЕСИ**

Абдибайтова А.А. Омурзакова Г.Т.

**ОПИСАНИЕ КРАСОТЫ ПРИРОДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТУЯКА ЫРЧЫ И
СЕГОДНЯШНИЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИИ**

A.A. Abdibaitova, G.T. Omurzakova

**THE BEAUTY OF NATURE AND THE WONDERFUL SCENERY OF THE LAND AND
NOWADAY'S ECOLOGICAL PROBLEMS**

УДК: 394/395.1

Бул макалада Туяк ырчынын ырларында жаратылыштын кооздугу жана туулуп өскөн жеринин кайталангыс байлыктары жөнүндө жазып, экологиялык маселелерге кайрылган. Экологиялык проблемалардын олуттуулугун баяндоо менен бирге, биздин негизги милдетибиз айлана-чөйрөнү коргоо экендигин өзгөчө белгилейт.

Негизги сөздөр: айлана-чөйрө, суу, алтын, химикат, дарыя.

В статье «Описание красоты природы в произведениях Туяка ырчы и сегодняшние проблемы экологии» рассматривается мастерство описания красоты и величия родного края посредством поэтических средств, использованных Туяком ырчы. В статье утверждается актуальность проблем экологии и особо отмечается, что основной нашей задачей является охрана окружающей среды.

Ключевые слова: окружающая среда, вода, золото, химикат, река.

The quotation of Abdibaitova A.A., Omurzakova G.T., which named «The beauty of nature and the wonderful scenery of the land and nowadays ecological problems» in the productions and works of the poet Tuyak, which describes the beauty of Motherland, its wealth and unrepeatable purity of the nature. It also shows the main problems of ecology.

Key words: Environment, water, gold, chemical, stream

Ар бир адам баласы үчүн өзүнүн туулуп өскөн жеринен кымбат нерсе болбосо керек. Мага өз айлымдын керемет кооздугу, салкын абасы, шаркырап аккан суусу, керек болсо, ташы да дем берип турат. Жараткандын бейиштей жерди таберик кылганына ыраазы болуп, шүгүрчүлүк келтирем.

Кээде ээ – жаа бербей ташкындап, таштан-ташка урунуп агып жаткан Исфайрам дайрасынын жээгинде олтуруп, ойго батам. Мен эс тартканы бул дайранын бууракандап акканы – аккан. Оо, бул мүрөктүн суусундай болгон, мөлтүлдөгөн дайранын качантан бери агып жатканын санаганга сан жетпес. Чиркин... Ушунча аралык ичинде эмне деген окуяларга, жамандык – жакшылыкка күбө болбоду дейсиң. Жакшылыгына көбүк чача кубанып, ырдап акса, жамандыгына киргилт тартып, ыйлап акты.

Аксакалдар бата бергенде, бекеринен: «Суудай мол бол», - деп айтышпайт тура. Көрсө, адамзаттын көр пендечилик кылып жасаган кечиргис күнөөлөрүн көрүп турса да, суу аларга өмүр тартуулап, берешендигинен жазбайт тура.

Биздин бала чагыбыз сулуулукка оронгон күндөрдө өттү. Бала чакта Кара-Жыгачта Исфайрамды жээктеп, булактарын кечип ойноп, кум ичинде жаткан алтындай жалтылдаган кыпынды чогултабыз деп кечке убараланганыбыз али эсимде. Чын, төгүнүн ким билет, апам: «Илгери чоң аталарыбыз килемди жыгачка асып алып, кумду килемге шилеп, алтын чогултчу экен. Кумдун ичиндеги алтындын кыпындары түлкө жармашып, кум болсо кургаганда күбүлүп калат экен», - деп айтып берген.

Пумдан чыккан олуя Туяк ырчынын ырларын окуган соң, чындап эле «бейиштин» өзүндө жашап жатканыма ынандым. [1]

Айылга Аравия өлкөсүнөн арабдар келип, сууларыбызга кайра-кайра жүздөрүн чайкап: «Биз «бейишти» аркы дүйнөдө деп жүрсөк, силер так «бейиштин» өзүндө жашайт экенсинең», - деп жери-биздин сулуулугуна, суубузду молдугуна суктанышыптыр деп укканым бар.

Ички туюму күчтүү, алдын ала көп нерсени көрө билген, чындыкка тике караган, болгонду болгондой ырдаган Туяк ырчы туулган жеринин кооздугун, кен байлыктарын, сууларынын дарылык касиетин адамга тез таасир этүүчү тил менен ачып берген. [1] Маселен «Исфайрам» деген ырында:

«Алтын аккан ичинде,

Алаамат бар күчүндө,

Шыпаа болгон ар кандай,

Айыкпаган бечелге.

Кимди болсо эмдеген,

Кучак жайып кел деген.

Исфайрамды көрбөгөн,

Бейиш эмне билбеген», - деп көз алдыбызга кооз сүрөттөлүштүн элесин кошо тартат.

Балыктары көрүнгөн,

Тунук дайра Исфайрам.

Көп дайранын ичинен,

Улуг дайра Исфайрам.

Көңүлүңдү сергитип,

Тоонун ичин жаңырттып,

Азынаган Исфайрам.

Даарат алсаң тананди,

Тазалаган Исфайрам.

Күнөө кылган адамды,

Жазалаган Исфайрам.

Көпкөк тунук асмандай,

Көлкүлдөгөн Исфайрам.

Өз нугунан айныбай,

Күрпүлдөгөн Исфайрам»

Кээде адам туура жолдон туура эмес нукка бурлуан учурлары болот. Туяк ырында ушундай алаамат күчү болсо да, өз нугунан айныбай аккан дарыяны айтуу менен, балким урпактарга багытыңарды туура эмес жакка бурбагыла деп жаткандыр.

Авазыңды эшитип,
Кызыл тилим сайрасын.
Жүрөгүмдө лакылдап,
Согуп турган канымсың.
Торгой болуп безелеп,
Толкуп турган канымсың.
Кыяматка чейин сен,
Соолубастан ага бер,
Эсил кайран Туяктын,
Өзүн көрдүң Исфайрам.
Нөшөр болуп төгүлгөн,
Сөзүн көрдүң Исфайрам.
Шул тоолорду жамынып,
Селдей болуп агылып.
Өмүр өтсө канаке,
Дабышыңдай жаңырып.

Өмүрүн дайра дабышыңдай жаңырып өтүшүн каалаган Туяктын тилеги кабыл болду. Анткени, арадан канча мезгил өткөнүнө карабай, бүгүнкү күндө анын чыгармалары жан дүйнөңдүн жаңырыгына айланып, өзүнө тартат.

Мектепте окуп жүргөн мезгилдерде Көл жайлоосуна кой-эчкилерибизди айдап барат элек. Кара-Жыгачтан түнү чыгып, жаңыдан таң ата баштаган мезгилде Пумга жетип калчубуз. Ошондогу керемет сулуулукту миң түркүн боектор менен да ачып берүү мүмкүн эмес. Туяк мына ушундай керемет сулуулукту күн сайын көрчү.

«Мен айтпасам, ким айтат,
Пумдун бийик төрлөрүн?
Күн тиреген арчасын,
Жер жайнаган гүлдөрүн?
Карамати шу жерде,
Каймактап жаткан дүйнөнүн.
Кыйла жерди кыдырдым,
Пум ичиндей көркөмдүү,
Жер сулуусун көрбөдүм,
Карагаты жайнаган,
Төр сулуусун көрбөдүм», – деп, туулган айлынын

өзгөчө кооздугун ырдаган.

Күнгөйүндө жаз ойноп,
Тескейинде кыш турат.
Кара жангал ичинде,
Кекилиги сайраган.
Кундуз кайыр, кийик от,
Кымыздыгы жайнаган,
Көбүргөнү көңүлдөн.
Капалыкты айдаган.
Бейиштей болуп тим жатат,
Мемиреп бейпил айланаң,
Көгүлжүм көгүш асманы,
Көзүнү кысып арбаган.
Өлүп калсаң кокустан,
Тирилсем деп ойлойсуң,
Ушул жерде кайрадан.

Көрсө, жараткан ташкындаган талантты адам баласынын баарына эле бере бербейт тура. Мына

ушундай кыраакы, олуя акын Туяктын ырларын окуп олтуруп, өзүнө не деген асыл ойлорду алып, жан дүйнөң арууланат.

Жалган дүйнөгө азгырылбаган, бул жашоонун убактылуу экендигин жакшы түшүнгөн тубаса талант акты-актай, караны-карадай айтып, эч качан ички туюмуна каршы чыккан эмес. Керемет түштөй кооздукка бөлөнгөн айлынан алган дараметин акын;

«Кандуу булак, Кашка суу,
Жайылса малың жайраган.
Ат чабардын белине,
Ашык болгон кыйла адам.
Балалыгым калган жер,
Кызытып турган ышкыңды,
Ырдын кенин тапканмын.
Кайнар булак жанында,
Сырдашып бирге жатканмын.
Оозумду ачсам төгүлгөн,
Ойдун кенин тапканмын,
Оюн – зоокто ыр ырдап,
Ордолуу болгон калкыма,
Ого бетер жакканмын.
Сай-сайда аккан булактын,
Шылдырынан алганмын,
Асмандагы жылдыздын,
Шыңгырынан алганмын.
Ошон үчүн Туяктын,
Таңдайынан чаң чыгат.
Куюлушкан ырынан,
Алоолонгон шам чыгат», – деген

ыр саптарында куюлуштуруп айтат. Туяк комузда, кыякта кол ойногуп, элдин черин жазчу экен. Тубаса талант «Бир алла» деген ырында кудайдын кудуретин төмөнкүчө баяндайт:

«Асмандагы күн менен,
Айды берген бир алла,
Эч ырыскың түгөнбөйт,
Сабыр кылып жүргүн деп,
Сабыр берген бир Алла.
Өзүмсүнүп кыйкырбай,
Чөптү дагы кор кылбай,
Зирек бол дейт бир Алла,
Жазгы баар болгондо,
Гүлдөп турган бир Алла,
Жердин көркүн чыгарып,
Түрлөп турган бир Алла.»

Ооба, барга жокко каниет кылып, топул кылуу–инсандын эң жакшы касиеттеринин бири. Каниети күчтүү төкмө акын адам баласын сабырдуулукка чакыруу менен, ар нерсенин өз убалы болоорун, чөпкө да залалың тийбесин деп насаат айтып, Алла белекке берген бул өмүрдүн бүтүндөй баалуулугун кадырлоого чакырат.

«Улардын үнүн уккан барбы,

-Банттин суусун ичкен барбы?»-демекчи, Туяк ырчы «Гожо ажыга» арнаган ырында, бийик тоолорубуздагы уларлар менен бант суусунун мүрөктөй касиетин сыймыктануу менен ырдаган

«Арапаттин-тоосуна
Чыгып барып келдиңби?
Таш ыргытып шайтанга,
Жазасын колго бердиңби?
Агартып алып келдиңби,

Эл-журтуна дилиңди?
 Ал жактагы араптар,
 Тил билбес кандай эл экен.
 Ухуд деген тоолору,
 Биздин Сандал менен тең бекен?
 Сурап калса арабдар,
 Айталдыңбы жөнүңдү?
 Улуу тоодо жашаган,
 Улуктугун айттыңбы?
 Булакка жүзүн жуушкан,
 Улардын үнүн угушкан,
 Кыз-келиндин өзгөчө,
 Сылыктыгын айттыңбы?
 Ак сайдын ичин каптаган,
 Жаңгагыңды айттыңбы?
 Сексенге кирсе жигиттей,
 Чалдарыңды айттыңбы?
 Банттин суусу зам-замдай,
 Касиеттүү деп уктум.
 Аны ичкен ар панда,
 Асиреттүү деп уктум.
 Бул жерден барган адамдын
 Көйнөгүнөн бир кесим,
 Кесип алат деп уктум.
 Сенин дагы ошентип,
 Көйнөгүңдөн кестиби?
 Алып барган наныңды,
 Таберик деп жештиби?
 Аман-эсен элине,
 Кайтып келдиң Гожо ажы,
 Дин исламдын жолдорун,
 Айтып бергин Гожо ажы. »

Туяктын «Ары мерген» казалын окуп отуруп,
 «Жаратылышты кордосоң, ал сенден өчүн алат»
 деген таамай сөз эсиңе түшөт. Адам табият менен
 камыр-жумур болуп жашаганы аздектөөгө тийиш.
 Ары мерген жөнүндө төкмө акын мынтипырдаган:

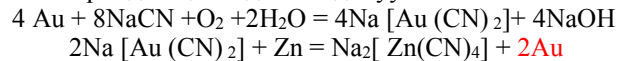
«Коргошун окту октодун,
 Аюну көрсөң коркподун.
 Аюнун канча терисин,
 Ашатып үйгө топтодун.
 Жел Белес болуп түнөгүң,
 Улардын аттың түлөгүң»,– деп ырдап, аягында:
 Көргөн күнү уу болгон,
 Көнүлү куунап дуу болгон.
 Алты жашар баласын,
 Атып алып чуу болгон.
 Баласы кирип түшүнө,
 Арманы батпай ичине,
 Мылтыгын ташка сындырып,
 Ботойлоп кеткен көчөгө.
 Өнөрүнө өкүнгөн,
 Өбөктөп жатып өкүргөн,
 Кутулган эмес бир адам,
 Жараткан жазган өкүмдөн».

Өз напсисинин кулу болбогон, жүрөгүнөн туй-
 лап чыккан ырларды нөшөрдөй төккөн Туяктын ыр-
 ларынан жакшы таасирлерди алдым.

Атаганат, учурунда ырчынын ырларын кагаз
 бетине түшүргөн адам болгондо, канчалаган асыл
 чыгармаларына карк болмокпуз. Көзү ачык акын:

«Тескейинде тилла бар,
 Күңгөйүндө күмүш бар»,–деп ырдаган экен.

Ошол айткан ырлары чын болуп, Шамбесайдан
 тилла чыгып олтурат. Эми биздин милдет ошол бай-
 лыктарыбызды көздүн карегиндей сактап, муундан-
 муунга өткөрүп берүү. Шаркырап ээ-жаа бербей,
 күрпүлдөп агып жаткан Исфайрамдын тагдыры. Ал-
 тын кени ачылса колдонулган химикаттар дарыя суу-
 суна кошулуп, бейиштин төрүндөй болгон кооз же-
 рибиздин тагдыры, элибиздин тагдыры эмне болот?
 Алтынды алуу жолдорун баары эле биле бербейт
 эмеспи. Аны кумдан суу менен кайра–кайра жууп ал-
 са да болот. Бирок, азыркы күндө рудадан калийдин
 же натрийдин цианидин колдонуу менен алышат.

Натрийдин цианиди, калийдин цианиди өтө уу-
 луу зат. Анын 0,05 г аз дозасы да синил кислотасын-
 дай өлтүрүүчү доза болуп саналат. Абада CO₂ тааси-
 ри менен өтө тез ажырайт да, синил кислотасын бөл-
 лүп, корбанатка айланат. Андан ары суюлтулган, ан-
 дан ары ысык концентрацияланган H₂SO₄ менен же
 электролиз жолу менен тазалап алышат. Мындай хи-
 микаттардан экология бузулуп, бейиштей болгон же-
 рибизден ажырап, келечек муундардын каргышына
 калганча, ата-бабалар коргоп келген мурасыбызды
 урпактарга сактап, өткөрүп берели!

Исфайрам күүсүнөн жазбай агып турганда, жер-
 жемиштер, бак-дарактар өнүп-өсүп, экологиялык
 жактан таза мөмө менен азыктанган элдин, келечек
 муундардын жашоосу улана берет. Исфайрам күрпүл-
 дөп, албууттана агымын токтотпосо–Туяктай дили
 таза, өткүр, напсисин акчага сатпаган инсандар жара-
 ла берет. Исфайрам күнгө чагылышып, тармалдана
 ташкындап турса, түбөлүктүү темалар: Ата Мекен,
 ата-эне, эл-жер, махабат тууралуу ырлар жазыла бе-
 рет. Исфайрам шыңгыр обон салып, кадамын кере
 берсе, Туяктын ырлары эл арасында жашай берет.
 Исфайрам акканын токтотпосо, Туяктын кара кылды
 как жарган ырларынан корккон бийлик төбөлдө-
 рүнүн күнөөсүз акынды буйрутма берип өлтүрткөн-
 дүгүн, кудайдын кудурети менен акынды өлтүргөн-
 дөр жыл айланбай өздөрү мерт болгондугун, чыныгы
 таланттын өлбөстүгүн эл муундан муунга айта бе-
 рет.[2] Исфайрам нугунан жазбай, жүрөк күүсүн чер-
 тип, мындан жүздөгөн жылдар кийин да таза ага бер-
 се, демек, напсисинин кулу болбогон, бийликке эл
 үнүн жеткире алган Туяктай күчтүү инсандындагы
 бир жолу жаралгандыгынын далили.

Баяндаманын аягынкөрөгөч акындын төмөнкү
 ыр саптары менен аяктайм:

Ырчы болсоң ачык айт,
 Кирген суудай ташып айт.
 Эч нерсесин калтырбай,
 Ай-ааламды казып айт.
 Анык ырчы ар дайым,
 Жүрөгүнө бир бүдүр,
 Сырды катып жашырбайт.

Адабияттар:

1. Эрматов Эгемберди. «Туяк», 2005, Ош, -78 б.
2. Эрматов Эгемберди. Исфайрам авазы, 2007, Бишкек, «Бийиктик», 135б.

Рецензент: к.филол.н. Карымшакова А.